

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 10 (2025) nr 4
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2025.10.90

Jacek Pietrzak*

General Władysław Anders (1892–1970)

Stan badań biograficznych

General Władysław Anders (1892–1970)

The State of Biographical Research

Abstract: General Władysław Anders is one of the most recognisable Polish historical figures, whose importance goes beyond the status of an outstanding commander of the World War II period. He became a symbol of the great odyssey of Polish soldiers and civilians from the Soviet 'house of captivity' through the Middle East to the battles of the Italian campaign, headed by the Battle of Monte Cassino. He is also a figure known to researchers and people fascinated in World War II history outside Poland. This article is a review of scholarly publications devoted to the biography of Anders and is an attempt to answer the question of whether Polish historiography, meets the expectations related to the significance of the historical figure and general interest in his biography.

Keywords: Anders Władysław 1892–1970, biographies, historiography.

* Jacek Pietrzak (ORCID: 0000-0001-5996-6270) – dr hab., prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii; kontakt: jacek.pietrzak@uni.lodz.pl.

Generał Władysław Anders należy niewątpliwie do najbardziej znanych polskich postaci historycznych i to nie tylko w skali XX w. Znacznie jego osoby wykracza poza status jednego z czołowych polskich dowódców okresu II wojny światowej. Stał się on bowiem symbolem bezprecedensowej odysei polskich żołnierzy i cywilów z sowieckiego „domu niewoli” przez Bliski Wschód do Włoch. Bitwa pod Monte Cassino, w której dowodził 2. Korpusem Polskim, w narodowej legendzie znalazła miejsce porównywalne chyba tylko z Powstaniem Warszawskim. Coraz większe zainteresowanie i uznanie zyskuje postać Andersa wśród zagranicznych historyków II wojny światowej¹. Jako jedyny polski dowódca tego konfliktu został uwzględniony w popularnym kompendium biograficznym dotyczącym najśłynniejszych postaci w militarnych dziejach nowożytnych². W okresie powojennym był często postrzegany jako faktyczny lider emigracji politycznej i wojskowej, chociaż nigdy nie pełnił godności prezydenta czy premiera RP na uchodźstwie. Przez władze komunistyczne w kraju traktowany był ze szczególną wrogością, co jeszcze umacniało jego popularność wśród Polaków nieakceptujących powojennej rzeczywistości. Jak niemal każda wybitna postać budził kontrowersję, także wśród środowisk niekomunistycznych nigdy nie brakowało mu przeciwników i krytyków. Jest zupełnie zrozumiałe, że tak fascynująca postać budziła i budzi duże zainteresowanie społeczne. Nasuwa się pytanie, czy polska biografistyka spełnia oczekiwania związane z rangą postaci i zainteresowaniem jej losami³.

W PRL biografie dowódców Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w ogóle się nie ukazywały (wyjątek stanowiła postać Naczelnego Wodza, a zarazem premiera gen. Władysława Sikorskiego). Jedyną pracą „biograficzną” bezpośrednio poświęconą Andersowi w okresie „ludowej” Polski była propagandowa broszura *Kariera barona Andersona* stanowiąca egzemplifikację determinacji władz komunistycznych w bezwzględnej dyskredytacji generała⁴. Nawet po

1 Np. cenione prace historyków brytyjskich: M. Parker, *Monte Cassino. Bitwa narodów II wojny światowej*, tł. R. Bartoń, wyd. 3, Poznań 2024; P. Caddick-Adams, *Monte Cassino. Pieńko dziesięciu armii*, tł. M. Bielewicz, Kraków 2019.

2 J. Keegan, A. Wheatcroft, *Who's who in Military History from 1453 to Present Day*, London–New York 1996, s. 9–10.

3 W poniższym przeglądzie historiograficznym uwzględniłam książki, artykuły oraz wydawnictwa źródłowe odnoszące się bezpośrednio do życia i działalności gen. Andersa.

4 M. Grabiec [J. Borejsza?], *Kariera barona Andersona*, Warszawa [1947].

zakończeniu okresu stalinowskiego, gdy zezwolono na przywracanie pamięci o żołnierzach „z Zachodu”, starano się ignorować, pomniejszać lub przeinaczać rolę generała. Podkreślano przede wszystkim jego wrogość wobec Związku Sowieckiego, „reakcyjne” poglądy, a zwłaszcza rzekome doprowadzenie do ewakuacji żołnierzy i cywilów z ZSRR na Bliski Wschód w 1942 r.⁵

Na emigracji, mimo braku ograniczeń cenzuralnych, obiektywne okoliczności także nie sprzyjały prowadzeniu rozległych badań⁶. Ukazywało się oczywiście sporo publikacji poświęconych Andersowi, ale nie miały one charakteru opracowań naukowych⁷.

Odzyskanie suwerenności otworzyło możliwość rzetelnych badań nad postacią generała. Nie ulega wątpliwości, że polscy czytelnicy byli spragnieni książek o legendarnej postaci. Zaczęły ukazywać się pierwsze krajowe

- 5 Typowym przykładem dyskredytacji postaci Andersa w okresie „odwilży” były szeroko rozpowszechniane i wydawane także w innych krajach bloku sowieckiego pamiętniki Jerzego Klimkowskiego, dawnego adiutanta Andersa, skazanego następnie przez sąd Armii Polskiej na Wschodzie. Meandry życiorysu tej tajemniczej postaci obejmowały m.in. tworzenie antysowieckich i antyrządowych ruchów w armii Andersa oraz współpracę z organami bezpieczeństwa PRL; J. Klimkowski, *Byłem adiutantem generała Andersa*, wstęp i red. S. Brodzki, Warszawa 1959. Charakterystyczne, że Andersem zajmowały się osoby związane wcześniej z grupami komunistycznymi aktywnymi w jego armii lub wśród uchodźców cywilnych na Bliskim Wschodzie. Byli to: Stanisław Brodzki, znany dziennikarz i publicysta, prawdopodobnie „współautor” wspomnień Klimkowskiego oraz płk Kazimierz Rosen-Zawadzki, historyk wojskowości, autor przez wiele lat jedynej w PRL opracowania o armii Andersa (tenże, *Z dziejów 2 Korpusu Polskiego. Uwagi i polemiki*, Warszawa 1964). Bardziej wyważony i w pewnym stopniu polemizujący z oficjalną interpretacją ton reprezentowały teksty b. żołnierza 2. Korpusu, publicysty i pisarza Olgierda Terleckiego (współpracownika organów bezpieczeństwa PRL); np. O. Terlecki, *Szkice i polemiki*, Kraków 1987, s. 103–191.
- 6 Szerzej: R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005, s. 271, 277–284. Historycy polscy działający na emigracji borykali się nie tylko z bolączkami życia codziennego na obczyźnie i brakiem dostępu do źródeł krajowych. Wielu uczonych przedwojennych z niechęcią odnosiło się do historii najnowszej, uważając ją za „nienaukową”. Koncentrowano się przede wszystkim na opracowaniu historii Polskich Sił Zbrojnych i niektórych kluczowych zagadnień politycznych okresu II wojny światowej, a zwłaszcza na edycji źródeł. Temat gen. Andersa był także niewygodny zarówno ze względu na konflikty dzielące emigrację polityczną, jak i obawy, że kontrowersje wokół jego postaci mogą dostarczać „paliwa” propagandzie PRL.
- 7 Np.: *Generał Anders. Życie i chwale*, oprac. i red. M. Hemar, Londyn 1970 (krajowe wydanie: Londyn–Warszawa 2007); Z. Stahl, *Generał Anders i 2 Korpus*, Londyn 1985, 1989 (autor tej broszury był politykiem i publicystą, żołnierzem 2. Korpusu i współpracownikiem Andersa).

wydania głośnych pamiętników Andersa⁸. W 1992 r. opublikowana została książka pod intrygującym tytułem *Anders spieszony*⁹. Nie była to jednak oczekiwana biografia generała, lecz pasjonujący reportaż historyczny autorstwa wytrawnej dziennikarki Ewy Berberyusz. Ukazano w nim także mało znane aspekty losów Andersa i jego rodziny, ale przede wszystkim uwaga autorki skupiła się na różnorodności doświadczeń żołnierzy „armii Andersa” – 2. Korpusu.

Zaskakujący może być fakt, że jedna z pierwszych godnych uwagi prac, bazujących na źródłach archiwalnych, ukazała się po raz pierwszy za oceanem, a jej autorem nie był Polak i zawodowy historyk. Harvey Sarner, amerykański prawnik, którego przodkowie byli żydowskimi emigrantami z dawnych polskich Kresów Wschodnich, opublikował swoją książkę w USA w 1997 r., a jej pierwsze polskie wydanie ukazało się w pięć lat później¹⁰. Autor książki, który przyjaźnił się z dawnym adiutantem Andersa Janem Romanowskim, był zafascynowany postacią generała. Poświęcił mu nawet dwie sztuki teatralne, które były emitowane w Polsce jako spektakle telewizyjne¹¹. Biografia Andersa, traktowanego przez autora z niewątpliwym podziwem i sympatią (choć nie bezkrytycznie), została ujęta w pracy jednak dość pobieżnie. Autor skoncentrował uwagę na losach Andersa i dziejach dowodzonych przez niego formacji w okresie II wojny światowej. Szczególna wartość pracy wynikała z wykorzystania nieznanych polskich badaczom dokumentów z zasobów amerykańskich, brytyjskich i izraelskich archiwów, a także polskich kolekcji Hoover Institution on War, Revolution and Peace przy Stanford University. Dzięki temu Sarner był w stanie przedstawić istotne wnioski dotyczące politycznych aspektów dziejów armii, na przykład ewakuacji w 1942 r. oraz stosunków polsko-żydowskich, w tym szczególnie emocjonującej sprawy dezercji żołnierzy Żydów. Mamy tu

8 W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, London 1949. Książka miała kilka wydań w tzw. drugim obiegu w latach osiemdziesiątych. Pierwsze oficjalne wydanie krajowe: Lublin 1992.

9 E. Berberyusz, *Anders spieszony*, Warszawa 1992 (wyd. 2, pt. *Władysław Anders. Życie po Monte Cassino*, Warszawa 2012).

10 H. Sarner, *General Anders and the Soldiers of the Second Polish Corps*, Cathedral City 1997; tenże, *Generał Anders i żołnierze II Korpusu Polskiego*, tł. P.K. Domaradzki, Poznań 2002 (wyd. 2, pt. *Zdobywcy Monte Cassino. Generał Anders i jego żołnierze*, Poznań 2006).

11 *Sprawa Andersa* (1993) oraz *Anders i Begin* (1993).

zatem do czynienia z pracą wartościową, wyważoną w opiniach i niezbędną dla badaczy zarówno biografii generała, jak i dziejów dowodzonych przez niego formacji. Zaletą pracy jest także możliwość dotarcia z historią Andersa i jego armii do czytelników anglojęzycznych. Nie jest to jednak w żadnej mierze kompletna biografia.

W 2007 r. ukazała się krótka biografia Andersa autorstwa historyka wojskowości Wojciecha Markerta. Drugie, poprawione i uzupełnione wydanie pojawiło się w 2012 r.¹² Zaletą książki jest wykorzystanie dokumentów personalnych ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW) w Warszawie. Solidnie prezentuje się także wykorzystana literatura przedmiotu. Słabością jest brak kwerend w archiwach polonijnych, przede wszystkim w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS), a także w zagranicznych, zwłaszcza brytyjskich. Powojenna działalność Anders została potraktowana bardzo skrótowo. Niemniej jednak publikację należy ocenić pozytywnie, gdyż stanowi ona pierwszą próbę uporządkowanego, syntetycznego przedstawienia podstawowych faktów z życia generała.

W 120 rocznicę urodzin generała na półkach księgarskich pojawiła się monografia, której autorem był ceniony i zasłużony historyk emigracyjny Zbigniew S. Siemaszko¹³. Praca, chociaż bardzo obszerna, obejmuje tylko 50 lat życia generała. Narracja kończy się wraz z drugą i ostateczną ewakuacją dowodzonej przez niego armii ze Związku Sowieckiego latem 1942 r. Książka Siemaszki budzi sporo zastrzeżeń. Przede wszystkim w całości oparta jest o materiały publikowane, zarówno źródła, jak i opracowania. Brak wykorzystania archiwaliów nie pozwala uznać jej za pracę w pełni naukową. Nie ulega natomiast wątpliwości, że autor miał gruntowną wiedzę o epoce. Całość jest napisana w specyficzny sposób, który można określić opowieścią czy gawędą o Andersie i jego czasach. Pełno tu anegdot, dygresji, ciekawostek (zwłaszcza o ludziach), a także dywagacji i przypuszczeń autora. Najobszerniejsza część pracy obejmuje okres formowania i funkcjonowania Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR w latach 1941–1942. Są to sprawy będące przedmiotem szczególnego

12 W. Markert, *Generał broni Władysław Anders 1892–1970*, Warszawa 2012.

13 Z.S. Siemaszko, *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012. Szerzej o autorze: M. Kornat, R. Stobiecki, Zbigniew Sebastian Siemaszko (28 X 1923 – 2 II 2021), „Dzieje Najnowsze”, 54 (2022) nr 3, s. 227–231.

zainteresowania autora cenionej pracy o stosunkach polsko-sowieckich w latach 1939–1943¹⁴. W tych fragmentach postać Andersa nieco znika w gąszczu różnych aspektów dziejów jego armii. Książkę uzupełniają aneksy w postaci kilku tekstów Siemaszki poświęconych różnym kwestiom powiązanym z jej tematem. W sumie ci, którzy oczekiwali choćby częściowej, ale przełomowej biografii, mogli czuć się rozczarowani. Stwierdzenie to nie jest jednak wyrazem krytyki wobec Siemaszki, który ma niekwestionowane miejsce w emigracyjnej historiografii. Można raczej pokusić się o refleksję nad stanem krajowych badań nad postacią generała, który mógł niejako zniecierpliwic zbliżającego się do dziewięćdziesiątego roku życia nestora Klio na obczyźnie.

W sytuacji braku poważniejszych biografii należy podkreślić znaczenie artykułów publikowanych zarówno w monografiach zbiorowych¹⁵, jak i w czasopiśmie, a także wydawnictw źródłowych. Kilku znanych historyków przygotowało syntetyczne, mniej lub bardziej obszerne, zarysy biografii Andersa¹⁶. Większe znaczenie trzeba przypisać jednak publikacjom opartym na badaniach archiwalnych, które często rzucają nowe światło na różne etapy biografii generała czy konkretne wydarzenia z jego życia. Przełomowych ustaleń dotyczących korzeni i środowiska rodzinnego Andersa dokonał Jakub Selder¹⁷. Wyniki badań autora pozwalają ostatecznie odrzucić regularnie powtarzane, także w poważnych publikacjach naukowych, informacje o rzekomym pocho-

14 Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, London 1991.

15 Najważniejsze to: *Bitwy Generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007; *General Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008; *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008.

16 Np.: T. Panecki, *Generał Władysław Anders: dowódca 2 Korpusu, p.o. Naczelnego Wodza PSZ*, w: *Naczelni Wodzowie i wyżsi dowódcy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, red. S. Zwoliński, Warszawa 1995, s. 71–79; W. Kozłowski, *Generał Władysław Anders (1892–1970) – rodak z ziemi kutnowskiej. Kilka uwag do bogatego życiorysu*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, 12 (2008), s. 225–274; M. Gałęzowski, *Na białym koniu. Szkic biograficzny dowódcy 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2019 [t. 38 kolekcji *Szlak Andersa* uzupełniającej pracę znanego brytyjskiego historyka: N. Davies, *Szlak nadziei. Armia Andersa. Marsz przez trzy kontynenty*, Warszawa 2015]; Z.S. Siemaszko, *Władysław Anders (1892–1970). Dowódca spod Monte Cassino*, w: tenże, *Ci, którzy odeszli 1953–2002*, Londyn 2002, s. 280–312.

17 J. Selder, *Rodzinne korzenie generała Andersa*, b.m.w. 2022. Niestety publikacja została wydana w małym nakładzie i nie jest szerzej znana.

dzeniu Andersa ze szlachty inflanckiej. Studenckie lata Andersa w Rydze i jego działalność w korporacji „Arkonia” przeanalizował Michał Laszczkowski¹⁸. Nie najgorzej prezentuje się stan wiedzy dotyczący *stricte* wojskowych aspektów biografii generała od wybuchu I wojny światowej do końca kampanii 1939 r.¹⁹ Polski historyk Andrzej Nieuważny (zajmujący się epoką napoleońską, ale także frontem wschodnim I wojny światowej) oraz rosyjski badacz Aleksiej Wasiliew zajęli się karierą Andersa jako oficera armii rosyjskiej podczas Wielkiej Wojny. Opublikowali nieznane dokumenty zasobów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego w Moskwie dotyczące jego spektakularnych i kontrowersyjnych dokonań frontowych w 1915 r.²⁰

Pisano także o udziale Andersa w powstaniu wielkopolskim i służbie podczas wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920²¹. Badacze dziejów wojskowości przyrzekli się też jego karierze w siłach zbrojnych II RP w czasie pokoju²². Duże zainteresowanie historyków budziły losy generała jako dowódcy Nowogródzkiej Brygady Kawalerii i Grupy Operacyjnej Kawalerii w kampanii 1939 r., w tym także ocena jego sposobu dowodzenia²³.

18 M. Laszczkowski, *Władysław Anders – filister Korporacji Akademickiej „Arkonia”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 8 (2007) nr 4, s. 261–271. Wbrew często powielanej informacji, Anders nie studiował wyłącznie na Wydziale Mechanicznym Instytutu Politechnicznego w Rydze. Autor artykułu potwierdził, że po roku przeniósł się on na Wydział Handlowy.

19 Zarys biografii wojskowej Andersa w tym okresie: A. Suchcitz, *From Tsarist Subject to Soviet Prisoner: General Anders’ Road to Command 1892–1939*, w: *General Władysław Anders. Soldier and leader*, s. 1–17.

20 A. Nieuważny, A. Wasiliew, *Bój o Kuchcze w 1915 r. Kornet Anders zdobywa Krzyż św. Jerzego*, „Inne Oblicza Historii”, 5 (2009), s. 12–19 [artykuł dostępny także portalu internetowym Onet.pl Wiem pt. *Gen. Anders w służbie cara*, <http://web.archive.org/web/20090822102756/http://portalwiedzy.onet.pl/4869,68489,1570761,3,czasopisma.html>, dostęp: 28.05 2025]; Z. Józwiak, *Na frontach wielkiej wojny 1914–1918*, w: *Bitwy generała*, s. 7–11.

21 B. Polak, *Podpułkownik SG Władysław Anders w Wielkopolsce i w Wojsku Wielkopolskim 1919–1920*, „Grot. Zeszyty Historyczne”, 8 (2007) nr 28, s. 51–68; E. Śliwiński, *W powstaniu wielkopolskim i w 15 pułku ułanów poznańskich 1919–1921*, w: *Bitwy generała*, s. 13–34.

22 J.S. Tym, *Oficer sztabowy i dowódca wielkich jednostek kawalerii w systemie szkolenia kawalerii*, w: *Bitwy generała*, s. 35–56; M. Patelski, *Służba płk. dypl. Władysława Andersa w Generalnym Inspektoracie Kawalerii (1924–1926)*, w: *Generał Władysław Anders*, s. 29–36.

23 Z. Kościański, *Walki Nowogródzkiej Brygady Kawalerii i Grupy Operacyjnej gen. Andersa*, w: *Bitwy generała*, s. 57–67; D. Koreś, *Udział gen. bryg. Władysława Andersa w kampanii polskiej 1939 r.*, w: *Generał Władysław Anders*, s. 37–54; J.S. Tym, *Generał Anders jako dowódca w kampanii 1939 roku*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 29 (2007)

Znacznie gorzej prezentuje się stan badań nad działalnością generała w okresie II wojny światowej, od momentu dostania się do niewoli sowieckiej do czasu sprawowania funkcji pełniącego obowiązki Naczelnego Wodza. Jest to zaskakujące, ponieważ mówimy o okresie kluczowym dla znaczenia Andersa w dziejach Polski. Oczywiście postać generała przewija się w licznych opracowaniach dotyczących formacji wojskowych, którymi dowodził, losów polskich tułaczy czy różnych aspektów polskiej polityki międzynarodowej i wewnętrznej podczas wojny. Wciąż zbyt mało jest jednak solidnych studiów odnoszących się bezpośrednio do działalności Andersa. W tej sytuacji bardzo wartościowe są wydawnictwa źródłowe, zwłaszcza opracowane przez koszalińskiego historyka wojskowości Bogusława Polaka²⁴. Jest wiele zagadnień, które wymagają pogłębionych badań. Przykładem może być rola Andersa w sprawie ewakuacji dowodzonej przez niego armii i ludności cywilnej z ZSRR do Iranu w 1942 r.²⁵ Inną istotną kwestia jest stosunek generała do dezercji żołnierzy pochodzenia żydowskiego z Armii Polskiej na Wschodzie²⁶. Analizy wymaga także kwestia dowodzenia Andersa pod Monte Cassino i w dalszych operacjach 2. Korpusu w kampanii włoskiej²⁷. Zainteresowanie budzi stosunek generała

s. 29–68; tenże, *Działalność dowódcza generała Władysława Andersa w kampanii 1939 roku. Polemika z Danielem Koresiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 9 (2008) nr 4, s. 146–164.

24 *Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, przyg. do druku, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin 1998; *Generał broni Władysław Sikorski – generał dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 2000; *Generał broni Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Warszawa 2009.

25 W kwestii tej bardzo często powielane są informacje nie mające potwierdzenia w źródłach. Pojawiają się także zupełnie rozbieżne interpretacje. Np.: J. Pietrzak, *Ewakuacja armii gen. Władysława Andersa ze Związku Radzieckiego w 1942 r.*, w: *Wojsko Polskie na Wschodzie w latach II wojny światowej. Refleksje historyczne wywołane siedemdziesiątą rocznicą bitwy pod Lenino*, red. B. Szubtarska, Piotrków Tryb. 2015, s. 51–72; S. Kalbarczyk, *Armia Andersa w ZSRR 1941–1942. Niespełnione braterstwo broni z Armią Czerwoną*, Warszawa 2020.

26 Np. J. Pietrzak, *Wokół dezercji Żydów z Armii Polskiej na Wschodzie i konfliktu w Palestynie. Sprawa zajęć w kibucach Chulda i Ramat ha-Kowesz w 1943 r.*, „Dzieje Najnowsze”, 54 (2022) nr 3, s. 69–84.

27 Np. B. Polak, *Gen. dyw. Władysław Anders – dowódca w bitwie o Monte Cassino 11–18 V 1944 r. Kontrowersje i opinie*, w: *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza–przebieg–opinie*, red. B. Polak, Koszalin 2000, s. 77–III. Z. Wawer, *General Anders and the Battle for Monte Cassino*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 55–76; P. Latawski, *Personalities and Milita-*

do powstania warszawskiego²⁸. Hanna Świdarska i Joanna Hanson analizowały brytyjskie dokumenty rządowe z zasobów National Archives w Kew (dawniej Public Record Office) dotyczące jego roli w latach 1942–1947²⁹.

Można odnieść wrażenie, że nieco lepiej prezentuje się stan badań nad powojenną działalnością Andersa. Kilka ciekawych publikacji dotyczy roli generała w okresie likwidacji Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie³⁰. Całkiem sporo wartościowych artykułów traktuje o różnych aspektach aktywności Andersa jako jednej z kluczowych postaci polskiej „Drugiej Wielkiej Emigracji”³¹. Otwarcie

ry Coalitions: The Case of the Leese and Anders Command Relationship, w: tamże, s. 77–90; M. Polak, *An alternative View – The Controversy Surrounding the Military Decisions Taken by General Władysław Anders*, w: tamże, s. 91–III.

- 28 A. Woźny, *Opinie gen. dyw. Władysława Andersa na temat Powstania Warszawskiego 1944*, w: *Generał Władysław Anders*, s. 105–126; J. Ciechanowski, *Generał Władysław Anders, the Home Army and the Warsaw Rising of 1944*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 145–161.
- 29 H. Świdarska, „Co mamy zrobić z Andersem?” *Gen. Anders w Public Record Office*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 98 (1991) s. 3–23; J. Hanson, *General Władysław Anders and the Diplomats*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 179–191.
- 30 J. Ciechanowski, *Spór o naczelne dowództwo pomiędzy gen. W. Andersem i gen. T. Borem-Komorowskim*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 94 (1990) s. 48–65; T. Wyrwa, *Generał Anders i demobilizacja Wojska Polskiego na Zachodzie w raportach dyplomatów francuskich*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 84 (1988) s. 210–217; T. Kondracki, „Nie jest czas, żeby robić gesty, których świat nie rozumie”. Dowódca II Korpusu Polskiego generał Władysław Anders wobec tzw. buntu Sulika – protestu 5 Kresowej Dywizji Piechoty, „Dzieje Najnowsze”, 36 (2004) nr 1, s. 189–198; M. Hope, *General Anders as Commander-in-Chief 1945 and Rejected Head of the Polish Resettlement Corps*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 171–177. Źródłem obszernej wiedzy o ówczesnej działalności Andersa są także monografie: M. Nurek, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009; T. Kondracki, *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, Warszawa 2007.
- 31 B. Polak, *Przywódca wolnych Polaków na wygnaniu 1946–1970*, w: *Bitwy generała*, s. 183–205; T. Wolsza, *Mąż stanu polskiej emigracji. Władysław Anders w latach 1945–1970*, „Dzieje Najnowsze”, 52 (2020) nr 2, s. 99–132; P. Ziętara, *Anders, Korboński, Sieniewicz...Szkice z dziejów Drugiej Wielkiej Emigracji*, Łomianki 2016, s. 378–399, 400–407, 408–415; tenże, *Gen. Władysław Anders i emigracyjny legalizm. Od apologii do „rokoszu”*, w: *Londyńska reduta. Prezydenci RP na uchodźstwie i działalność polskiej emigracji niepodległościowej*, red. J. Kłaczek, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017, s. 85–106; A. Zaćmiński, *Rola konfliktu globalnego w planach gen. Władysława Andersa w latach 1945–1954*, w: *Oblicza i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000, s. 145–158; tenże, *Polityka uchodźstwa polskiego*

dostępu do dokumentów organów bezpieczeństwa PRL pozwoliło przyjrzeć się kwestiom kluczowym dla zrozumienia wizerunku Andersa w przestrzeni publicznej PRL. Chodzi tu o działania propagandowe i agenturalne aparatu bezpieczeństwa³².

Niewątpliwie bardzo obiecującym nurtem badań są studia nad legendą i wizerunkiem generała. Dobrym punktem wyjścia jest w tym zakresie artykuł Jana Lencznarowicza, historyka z Uniwersytetu Jagiellońskiego³³. Postać Andersa interesuje także dydaktyków historii, zarówno w kontekście jego miejsca w podręcznikach historii w przeszłości, jak i propozycji atrakcyjnego przekazywania wiedzy o nim w ramach szkolnej edukacji³⁴.

Należy także wspomnieć publikacje, które przede wszystkim mają służyć pomocą badaczom biografii Andersa. Cenny jest tom przygotowany wspólnym wysiłkiem CAW i Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie³⁵. Zawiera on

w *Wielkiej Brytanii w okresie „zimnej wojny”. Podróż gen. Andersa do USA w 1950 r.*, „Dzieje Najnowsze”, 29 (1997) nr 2, s. 171–193; J.S. Ciechanowski, *General Władysław Anders and His Contacts with Spain*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 193–206; J. Żaryn, *Raport z rozmowy w cztery oczy, czyli opinie i poglądy generała Władysława Andersa*, „Biuletyn IPN”, 2005, nr 9–10, s. 101–110 (relacja współpracownika SB z rozmowy z Andersem w 1962).

- 32 K. Tarka, *Pozbawienie polskiego obywatelstwa gen. Władysława Andersa i oficerów PSZ na Zachodzie, którzy wstąpili do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia*, w: *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K.A. Tochman, Rzeszów–Warszawa 2019, s. 205–216; tenże, „Watażka” na celowniku. Rozpracowanie operacyjne generała Andersa przez wywiad PRL, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 164 (2008) s. 61–74 (wersje artykułu także w: *Generał Władysław Anders*, s. 151–160 oraz K. Tarka, *Emigranci na celowniku. Władze Polski Ludowej wobec wychodźstwa*, Łomianki 2012, s. 19–31); A. Furier, *Polish Peoples Republic Propaganda and General Władysław Anders*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader*, s. 207–232; „Wybitnie wroga jednostka”. Komuniści przeciwko generałowi Władysławowi Andersowi 1943–1970. Wybór dokumentów, wybór i oprac. B. Polak. M. Polak, Leszno 2008.
- 33 J. Lencznarowicz, *Zwycięski wódz i zdraziecki watażka. Postać Władysława Andersa w mitologii politycznej polskiej emigracji pojałtańskiej*, „Przegląd Polonijny”, 33 (2007) nr 1, s. 5–40.
- 34 B. Kubis, *Życie i służba żołnierza – gen. Władysław Anders w polskich podręcznikach do nauczania historii w minionym półwieczu*, w: *Generał Władysław Anders*, s. 161–171; M. Białokur, *Generał Anders w szkolnej edukacji historycznej. Propozycje dydaktyczne w ujęciu historiograficznym*, w: tamże, s. 173–190.
- 35 *Generał Władysław Anders (1892–1970) w świetle dokumentów i publicystyki*, oprac. i red. N. Bujniewicz, I. Sawicka, Warszawa 2007.

wykaz dokumentów z CAW dotyczących generała oraz ich skany, a także zestawienia bibliograficzne publikacji autorstwa Andersa oraz mu poświęconych. Andrzej Suchcitz, wieloletni kierownik archiwum londyńskiego IPMS dokonał przeglądu bezcennych źródeł do biografii Andersa znajdujących się w zbiorach tej placówki³⁶.

Na uwagę zasługują także wydawnictwa, które udostępniają mniej typowe źródła, istotne jednak dla nowoczesnej biografistyki. Mam tu na myśli przede wszystkim reprezentujące wysoki poziom edytorski albumy, stanowiące swego rodzaju „fotograficzną biografię” generała³⁷. Inny przykład to antologia utworów poetyckich poświęconych Andersowi, ważna dla badaczy jego legendy i obecności w kulturze³⁸.

Powyższy przegląd, na pewno niekompletny, skłania do pewnych refleksji. W powszechnym przekonaniu generał Anders jest postacią, o której dysponujemy rozległą wiedzą³⁹. Z oceną taką trudno jest się zgodzić. Mimo wielu wartościowych publikacji postać generała, po 55 latach od swojej śmierci i ponad 35 lat wolności nauki w Polsce, wciąż oczekuje na powstanie możliwie kompletnej naukowej biografii książkowej. Andrzej Suchcitz ponad 20 lat temu pisał o stopniowo mijającej niechęci polskich historyków do biografistyki (którą wymuszały w PRL względy ideologiczne). Jednak konstatacja tego polonijnego badacza dotycząca braku biografii Andersa pozostaje aktualna⁴⁰. Brak jest nawet kompleksowych opracowań pewnych aspektów działalności Andersa, np. jego roli podczas II wojny światowej czy w życiu politycznym polskiej emigracji. Sytuacja ta musi budzić zaskoczenie wśród badaczy i pasjonatów historii II wojny światowej na świecie, gdzie postać Andersa budzi spore zainteresowanie. Tymczasem polski czytelnik bez trudu znajdzie na półkach księgarskich

36 A. Suchcitz, *Źródła do biografii generała Władysława Andersa w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*, „Teki Historyczne”, 23 (2004) s. 297–302.

37 J.L. Englert, K. Barbarski, *Generał Anders*, Londyn 1990 (Warszawa 1991, 2007); J.L. Englert, B. Polak, M. Polak, *Generał Władysław Anders (II VIII 1892 – 12 V 1970)*, Londyn–Leszno 2012; J. Kirszak, B. Polak, M. Polak, *Generał Władysław Anders 1892–1970. Czyny i pamięć*, Warszawa 2022 (zawiera obszerny wstęp biograficzny, s. II–II3).

38 *Generał Anders w poezji*, oprac. A.K. Kunert, Halinów [2007].

39 Np.: A. Anders-Nowakowska, *Mój ojciec generał Anders*, Warszawa 2007, s. 9; W. Kozłowski, *Generał Władysław Anders*, s. 225; M. Laszczkowski, *Władysław Anders*, s. 261.

40 A. Suchcitz, *Źródła do biografii*, s. 297.

lub w bibliotekach liczne biografie amerykańskich czy niemieckich dowódców II wojny światowej⁴¹.

Wspomniane konstatacje nie dotyczą bynajmniej tylko postaci Andersa, lecz generalnie stanu polskiej biografistyki XX w., a zwłaszcza jego pierwszej połowy. Nawet postacie, o których sporo już napisano wymagają nowych poszerzonych badań, uwzględniających niewykorzystane wcześniej źródła w kraju i za granicą. Ograniczając się do postaci kojarzonych z II wojną światową, można wskazać takie sylwetki jak: Władysław Sikorski (brak poważnych biografii od lat osiemdziesiątych XX w., nieźle opracowany okres do 1939 r., ale znacznie słabiej kluczowe lata 1939–1943), Stanisław Mikołajczyk, Władysław Raczkiewicz, Tadeusz Bór-Komorowski, Michał Tokarzewski-Karaszewicz (obszerna biografia, ale nie napisana przez profesjonalnego historyka), Leopold Okulicki, a także Stefan Rowecki (znacząca biografia ukazała się ponad 40 lat temu), Kazimierz Sosnkowski (dobrze opracowany okres II wojny światowej), Edward Śmigły-Rydz (dotychczasowe biografie budzą pewien niedosyt).

Przygotowanie solidnej naukowo, opartej o rozległą bazę źródłową⁴², a zarazem atrakcyjnej dla czytelnika biografii Władysława Andersa stanowi niewątpliwie duże wyzwanie dla polskich historyków. Jest to jednak nieodzowny warunek rzetelnej dyskusji nad tą złożoną i fascynującą postacią. Autor takiej biografii powinien zweryfikować błędy i uproszczenia dotyczące postaci generała, a niektóre z nich są trwale zakorzenione w przestrzeni publicznej. Problemem jest nie tylko zmierzenie się z ogromem rozproszonych źródeł oraz publikacji dotyczących epoki, ale przede wszystkim z utrwalonymi stereotypami i mitami oraz z wyjątkowym statusem postaci w polskiej historii i tradycji. Pierwsza możliwie kompletna biografia generała zyskałaby niewątpliwie sze-

41 Można tu na przykład wskazać biografie George'a S. Pattona, Dwighta D. Eisenhowera, Chestera W. Nimitza, Erwina Rommla, Ericha von Mansteina, Friedricha Paulusa, Karla Dönitza.

42 Wśród placówek archiwalnych kluczowych dla badań nad postacią gen. Andersa można wymienić: Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS) w Londynie (znajduje się tu m.in. obszerna Kolekcja Generała Andersa), Hoover Institution (mikrofilmowe kopie znacznej części zbiorów znajdują się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie i są dostępne online), archiwa polonijne w Wielkiej Brytanii, Francji, Włoszech i USA, archiwa państwowe w Wielkiej Brytanii, USA, Włoszech, Izraelu i Rosji (te ostatnie, jak wiadomo, obecnie niedostępne dla polskich badaczy).

rokie zainteresowanie, znacznie wykraczające poza środowisko zawodowych historyków. Z kolei opublikowanie biografii w języku angielskim mogłoby stanowić odpowiedź na zainteresowanie postacią Andersa poza krajem i przyczynić się do popularyzacji polskiej historii.

Warto zauważyć, że badania biograficzne nad postacią gen. Andersa powinny służyć nie tylko rozwojowi nauki historycznej, lecz także edukacji. Wśród uczniów i studentów (także historii) można zaobserwować dramatyczne braki w elementarnej wiedzy dotyczącej wybitnych postaci historii Polski XX w. Z doświadczeń autora z pracy z młodzieżą wynika, że biografia gen. Andersa jest w stanie fascynować kolejne pokolenia. Nauczyciele i wykładowcy powinni mieć możliwość przekazywania wiedzy opartej o najnowsze badania i polecania młodym ludziom rzetelnych, a zarazem pasjonujących biografii.

Streszczenie: Generał Władysław Anders jest jedną z najbardziej rozpoznawalnych polskich postaci historycznych, której znaczenie wykracza poza status wybitnego dowódcy okresu II wojny światowej. Stał się symbolem wielkiej odysei polskich żołnierzy i cywilów z sowieckiego „domu niewoli” poprzez Bliski Wschód po walki w kampanii włoskiej, na czele z bitwą o Monte Cassino. Jest on także postacią znaną badaczom i pasjonatom historii II wojny światowej poza Polską. Niniejszy artykuł jest przeglądem publikacji naukowych poświęconych postaci Andersa i stanowi próbę odpowiedzi na pytanie czy polska historiografia spełnia oczekiwania związane z rangą postaci i zainteresowaniem jej biografiami.

Słowa kluczowe: Anders Władysław 1892–1970, biografie, historiografia.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, London 1949, Lublin 1992.
- Anders-Nowakowska A., *Mój ojciec generał Anders*, Warszawa 2007.
- Ciechanowski J., *Spór o naczelne dowództwo pomiędzy gen. W. Andersem i gen. T. Borem-Komorowskim*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 94 (1990) s. 48–65.
- Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, przyg. do druku, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin 1998.
- Englert J.L., Barbarski K., *Generał Anders*, Londyn 1990, Warszawa 1991, 2007.
- Englert J.L., Polak B., Polak M., *Generał Władysław Anders (II VIII 1892–12 V 1970)*, Londyn–Leszno 2012.

- Generał Anders w poezji*, oprac. A.K. Kunert, Halinów [2007].
- Generał broni Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Warszawa 2009.
- Generał broni Władysław Sikorski – generał dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 2000.
- Generał Władysław Anders (1892–1970) w świetle dokumentów i publicystyki*, oprac. i red. N. Bujniewicz, I. Sawicka, Warszawa 2007.
- Grabiec M. [Borejsza J.], *Kariera barona Andersona*, Warszawa [1947].
- Kirszak J., Polak B., Polak M., *Generał Władysław Anders 1892–1970. Czyny i pamięć*, Warszawa 2022.
- Klimkowski J., *Byłem adiutantem generała Andersa*, wstęp i red. S. Brodzki, Warszawa 1959.
- Kondracki T., „Nie jest czas, żeby robić gesty, których świat nie rozumie”. Dowódca II Korpusu Polskiego generał Władysław Anders wobec tzw. buntu Sulika – protestu 5 Kresowej Dywizji Piechoty, „Dzieje Najnowsze”, 36 (2004) nr 1, s. 189–198.
- „Wybitnie wroga jednostka”. Komuniści przeciwko generałowi Władysławowi Andersowi 1943–1970. Wybór dokumentów, wybór i oprac. B. Polak. M. Polak, Leszno 2008.
- Żaryn J., Raport z rozmowy w cztery oczy, czyli opinie i poglądy generała Władysława Andersa, „Biuletyn IPN”, 2005, nr 9–10, s. 101–110.

Opracowania

- Berberyusz E., *Anders spieszony*, Warszawa 1992, wyd. 2, pt. Władysław Anders. Życie po Monte Cassino, Warszawa 2012.
- Białokur M., *Generał Anders w szkolnej edukacji historycznej. Propozycje dydaktyczne w ujęciu historiograficznym*, w: *Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008, s. 173–190.
- Caddick-Adams P., *Monte Cassino. Piekło dziesięciu armii*, tł. M. Bielewicz, Kraków 2019.
- Ciechanowski J., *General Władysław Anders, the Home Army and the Warsaw Rising of 1944*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 145–161.
- Ciechanowski J.S., *General Władysław Anders and his contacts with Spain*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 193–206.
- Furier A., *Polish Peoples Republic propaganda and General Władysław Anders*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 207–232.
- Gałęzowski M., *Na białym koniu. Szkic biograficzny dowódcy 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2019.
- Generał Anders. Życie i chwała*, oprac. i red. M. Hemar, Londyn 1970, Londyn–Warszawa 2007.

- Hanson J., *General Władysław Anders and the Diplomats*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 179–191.
- Hope M., *General Anders As Commander-in-Chief 1945 and Rejected Head of the Polish Resettlement Corps*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 171–177.
- Józwiak Z., *Na frontach wielkiej wojny 1914–1918*, w: *Bitwy generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007, s. 7–II.
- Kalbarczyk S., *Armia Andersa w ZSRS 1941–1942. Niespełnione braterstwo broni z Armią Czerwoną*, Warszawa 2020.
- Keegan J., Wheatcroft A., *Who's Who in Military History from 1453 to Present Day*, London–New York 1996.
- Kondracki T., *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, Warszawa 2007.
- Koreś D., *Udział gen. bryg. Władysława Andersa w kampanii polskiej 1939 r.*, w: *Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008, s. 37–54.
- Kornat M., Stobiecki R., Zbigniew Sebastian Siemaszko (28 X 1923 – 2 II 2021), „Dzieje Najnowsze”, 54 (2022) nr 3, s. 227–231.
- Kościński Z., *Walki Nowogródzkiej Brygady Kawalerii i Grupy Operacyjnej gen. Andersa*, w: *Bitwy generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007, s. 57–67.
- Kozłowski W., *Generał Władysław Anders (1892–1970) – rodak z ziemi kutnowskiej. Kilka uwag do bogatego życiorysu*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, 12 (2008) s. 225–274.
- Kubis B., *Życie i służba żołnierza – gen. Władysław Anders w polskich podręcznikach do nauczania historii w minionym półwieczu*, w: *Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008, s. 161–171.
- Laszczkowski M., *Władysław Anders – filister Korporacji Akademickiej „Arkonia”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 8 (2007) nr 4, s. 261–271.
- Latawski P., *Personalities and Military Coalitions: The Case of the Leese and Anders Command Relationship*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 77–90.
- Lencznarowicz J., *Zwycięski wódz i zdraziecki watażka. Postać Władysława Andersa w mitologii politycznej polskiej emigracji pojałtańskiej*, „Przegląd Polonijny”, 33 (2007) nr 1, s. 5–40.
- Markert M., *Generał broni Władysław Anders 1892–1970*, Warszawa 2012.
- Nieuważny A., Wasiliew A., *Bój o Kuchcze w 1915 r. Kornet Anders zdobywa Krzyż św. Jerzego*, „Inne Oblicza Historii”, 5 (2009) s. 12–19.

- Nurek M., *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009.
- Panecki T., *Generał Władysław Anders: dowódca 2 Korpusu, p.o. Naczelnego Wodza PSZ*, w: *Naczelnicy Wodzowie i wyżsi dowódcy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, red. S. Zwoliński, Warszawa 1995, s. 71–79.
- Parker M., *Monte Cassino. Bitwa narodów II wojny światowej*, tł. R. Bartołd, wyd. 3, Poznań 2024.
- Patelski M., *Śłużba płk. dypl. Władysława Andersa w Generalnym Inspektoracie Kawalerii (1924–1926)*, w: *Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008, s. 29–36.
- Pietrzak J., *Ewakuacja armii gen. Władysława Andersa ze Związku Radzieckiego w 1942 r.*, w: *Wojsko Polskie na Wschodzie w latach II wojny światowej. Refleksje historyczne wywołane siedemdziesiątą rocznicą bitwy pod Lenino*, red. B. Szubtarska, Piotrków Tryb. 2015, s. 51–72.
- Pietrzak J., *Wokół dezercji Żydów z Armii Polskiej na Wschodzie i konfliktu w Palestynie. Sprawa zajęć w kibucach Chulda i Ramat ha-Kowesz w 1943 r.*, „Dzieje Najnowsze”, 54 (2022) nr 3, s. 69–84.
- Polak B., *Gen. dyw. Władysław Anders – dowódca w bitwie o Monte Cassino II–III 1944 r. Kontrowersje i opinie*, w: *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, red. B. Polak, Koszalin 2000, s. 77–III.
- Polak B., *Podpułkownik SG Władysław Anders w Wielkopolsce i w Wojsku Wielkopolskim 1919–1920*, „Grot. Zeszyty Historyczne”, 8 (2007) nr 28, s. 51–68.
- Polak B., *Przywódca wolnych Polaków na wygnaniu 1946–1970*, w: *Bitwy generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007, s. 183–205.
- Polak M., *An Alternative View – the Controversy Surrounding the Military Decisions Taken by General Władysław Anders*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 91–III.
- Rosen-Zawadzki K., *Z dziejów 2 Korpusu Polskiego. Uwagi i polemiki*, Warszawa 1964.
- Sarner H., *General Anders and the soldiers of the Second Polish Corps*, Cathedral City 1997.
- Sarner H., *Generał Anders i żołnierze II Korpusu Polskiego*, tł. P.K. Domaradzki, Poznań 2002 (wyd. 2, pt. *Zdobycy Monte Cassino. Generał Anders i jego żołnierze*, Poznań 2006).
- Selder J., *Rodzinne korzenie generała Andersa*, b.m.w. 2022.
- Siemaszko Z.S., *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012.
- Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, London 1991.
- Siemaszko Z.S., *Władysław Anders (1892–1970). Dowódca spod Monte Cassino*, w: *tenże, Ci, którzy odeszli 1953–2002*, Londyn 2002, s. 280–312.
- Stahl Z., *Generał Anders i 2 Korpus*, Londyn 1985, 1989.

- Stobiecki R., *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005.
- Suchcitz A., *From Tsarist Subject to Soviet prisoner: General Anders' Road to Command 1892–1939*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 1–17.
- Suchcitz A., *Źródła do biografii generała Władysława Andersa w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*, „Teki Historyczne”, 23 (2004) s. 297–302.
- Śliwiński E., *W powstaniu wielkopolskim i w 15 pułku ułanów poznańskich 1919–1921*, w: *Bitwy generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007, s. 13–34.
- Świdorska H., „Co mamy zrobić z Andersem?”, *Gen. Anders w Public Record Office*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 98 (1991) s. 3–23.
- Tarka K., *Emigranci na celowniku. Władze Polski Ludowej wobec wychodźstwa*, Łomianki 2012.
- Tarka K., „Watażka” na celowniku. Rozpracowanie operacyjne generała Andersa przez wywiad PRL, „Zeszyty Historyczne”, Paryż, 164 (2008), s. 61–74.
- Tarka K., *Pozbawienie polskiego obywatelstwa gen. Władysława Andersa i oficerów PSZ na Zachodzie, którzy wstąpili do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia*, w: *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K.A. Tochman, Rzeszów–Warszawa 2019, s. 205–216.
- Terlecki O., *Szkice i polemiki*, Kraków 1987.
- Tym J.S., *Generał Anders jako dowódca w kampanii 1939 roku*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, 29 (2007) s. 29–68.
- Tym J.S., *Oficer sztabowy i dowódca wielkich jednostek kawalerii w systemie szkolenia kawalerii*, w: *Bitwy generała Władysława Andersa. Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007, s. 35–56.
- Tym J.S., *Działalność dowódcza generała Władysława Andersa w kampanii 1939 roku. Polemika z Danielem Koresiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 9 (2008) nr 4, s. 146–164.
- Wawer Z., *General Anders and the battle for Monte Cassino*, w: *General Władysław Anders. Soldier and Leader of the Free Poles in Exile*, red. J. Pyłat, J. Ciechanowski, A. Suchcitz, London 2008, s. 55–76.
- Wolsza T., *Mąż stanu polskiej emigracji. Władysław Anders w latach 1945–1970*, „Dzieje Najnowsze”, 52 (2020) nr 2, s. 99–132.
- Woźny A., *Opinie gen. dyw. Władysława Andersa na temat Powstania Warszawskiego 1944*, w: *Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008, s. 105–126.
- Wyrwa T., *Generał Anders i demobilizacja Wojska Polskiego na Zachodzie w raportach dyplomatów francuskich*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 84 (1988) s. 210–217.

- Zaćmiński A., *Rola konfliktu globalnego w planach gen. Władysława Andersa w latach 1945–1954*, w: *Oblicza i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000, s. 145–158.
- Zaćmiński A., *Polityka uchodźstwa polskiego w Wielkiej Brytanii w okresie „zimnej wojny”*. Podróż gen. Andersa do USA w 1950 r., „Dzieje Najnowsze”, 29 (1997) nr 2, s. 171–193.
- Ziętara P., *Anders, Korboński, Sieniewicz...Szkice z dziejów Drugiej Wielkiej Emigracji*, Łomianki 2016.
- Ziętara P., *Gen. Władysław Anders i emigracyjny legalizm. Od apologii do „rokoszu”*, w: *Londyńska reduta. Prezydenci RP na uchodźstwie i działalność polskiej emigracji niepodległościowej*, red. J. Kłaczek, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017, s. 85–106.